

Олена Жам,
завідувач науково-дослідного відділу
«Музей хліба» НІЕЗ «Переяслав»

БОРОШНОМЕЛЬНЕ ВИРОБНИЦТВО ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ XIX – ПОЧ. XX ст.: ОГЛЯД ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ

У статті на основі аналізу широкого кола джерел розглядається стан розвитку млинарства в Подільській губернії у XIX – на поч. XX ст. Автор приходить до висновку, що в досліджуваний період млинарство на Поділлі набуло значного поширення.

Ключові слова: млин, борошномельне виробництво, промисловість, Подільська губернія, дослідження, джерельна база.

Сучасний підхід до вивчення регіональної історії передбачає розширення джерельної бази, з допомогою якої здійснюється дослідницька робота. У цій статті робиться спроба доповнити джерельну базу проблеми ново виявленими архівними документами й опублікованими дослідженнями, які можуть бути використані при дослідженні млинарства Подільської губ. XIX ст. – поч. XX ст.

Поділля було одним з тих українських регіонів, де значного поширення набуло млинарство. Цьому сприяли родючі ґрунти, природно-кліматичними й фізико-географічні умови, розгалужена водна мережа (рр. Дністер і Південний Буг з притоками). Розвиток економіки Поділля традиційно визначало зернове виробництво, яке у свою чергу потребувало наявності підприємств, зорієнтованих на переробку зерна – млинів. У досліджуваний період млинарство було однією з провідних галузей переробної промисловості Подільської губернії. За кількістю підприємств, обсягом виробленої продукції, сумою виробництва вона займала в різні періоди третє/друге місце. Млини (водяні, вітряні, парові) функціонували майже в кожному населеному пункті губернії.

Зазначимо, що питання борошномельного виробництва цікавило не одне покоління дослідників. Деякі аспекти та окремі факти розвитку борошномельного виробництва на Поділлі у XIX ст. знайшли місце в працях імперських дослідників С. Тихонова, В. Гульдмана, О. Ярошевича, П. Лященко, М. Сіماشкевича¹. Вивчення теми в радянський час продовжи-

¹ Тихонов С. Мукномельное производство Подольской губернии / С. Тихонов // Труды Подольского губернского статистического комитета. – Каменец-Подольск: Тип. Под. губ. правл., 1869. – С. 1-40; Гульдман В. Справочная книжка Подольской губернии /

ли О. Оглоблін, С. Городецький². На сучасному етапі до них долучилися С. Єсюнін, М. Стрішенець, О. Стрішенець, Т. Стоколоса, Л. Рудюк, Г. Денисик, О. Лаврик, Ю. Тютюнник, О. Демчук, Т. Соловйова, О. Жам, А. Задорожнюк, О. Рєнт, А. Михайлик, А. Гуменюк та ін.³. Вагомість роз-

- В. К. Гульдман. – Каменец-Подольский: Тип. Под. губ. правл., 1888. – 678 с.; Гульдман В. Подольская губерния: опыт геогр.-стат. описания. Подол. губ. стат. ком. / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольск, 1889. – 510 с.; Гульдман В. Населенные места Подольской губернии: (алфавитный перечень населенных пунктов губернии, с указанием некоторых справочных о них сведений) / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольский: Тип. Под. губ. правл., 1893. – 636 с.; Гульдман В. Подольский адрес-календарь: Изд. Подольского стат. Комитета / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольский: Тип. Под. губ. правл., 1895. – 452 с.; Гульдман В. Подольский адрес-календарь: Издание Подольского стат. Комитета / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольский: Тип. Под. губ. правл., 1900. – 349 с.; Гульдман В. Отчет Подольского губернского статистического комитета за 1886 г. / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольский: Под. губ. стат. ком., 1888. – 67 с.; Лященко П. Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России / П. Лященко. – СПб: Новый мир, 1912. – 317 с.; Ярошевич А. Юго-Западный край в экономическом отношении / А. Ярошевич. – К.: Тип. ун-та св. Владимира, 1913. – 180 с.; Крылов А. Населенные места Подольской губернии / А. Крылов. – Каменец-Подольский: Тип. Под. губ. правл., 1903. – 538 с.; Симашкевич М. Историко-географический и этнографический очерк Подолии / М. Симашкевич. – Каменец-Подольский: тип. насл. Д. Крайза, 1875-1876. – 2 т.; Вып. 1. – 1875. – 80 с.; Вып. 2. – 1876. – 182 с.
- 2 Городецький С. Сільське господарство Поділля перед світовою війною / С. Городецький. – Вінниця: Кабінет вивчення Поділля, 1929. – 208 с.; Оглоблін А. Очерки истории украинской фабрики – предкапиталистическая фабрика / А. Оглоблін. – Київ: Гос. издат. Украины, 1925. – 232 с.
- 3 Єсюнін С. Борошномельне виробництво у містах Подільської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. / С. Єсюнін // Український Млинологічний альманах. – Черкаси, 2014. – С.108-112; Єсюнін С. Проскурів на старих поштівках. Паровий млин Маранця / С. Єсюнін. Електронний ресурс. Режим доступу до ресурсу: proskuriv.khm.gov.ua; Стрішенець М. Водяні борошномельні млини у Подільському воєводстві в другій половині 16 – середині 17 ст. / М. Стрішенець // Тези доповідей восьмої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1989; Стрішенець М. Водяні борошномельні млини Західного Поділля в першій половині 17 ст. / М. Стрішенець // «Проблеми економічної географії Поділля»: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський, 1988. – С. 156-157; Стрішенець О. З історії орендних відносин на водяних борошномельних млинах Почаївської Успенської лаври в селі Сураж XVIII–XIX ст. / О. Стрішенець // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: Економіка. – Тернопіль, 2004. – Вип. 16. – С. 64-67; Стоколоса Т. Характеристика борошномельного виробництва Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття / Т. Стоколоса // «Теорія і практика сучасної науки». – Херсон: Видав. дім «Гельветика», 2017. – С. 221-224; Рудюк Л. До історії млина Ірафа та його назви / Л. Рудюк // Матеріали І Міжнар. наук. іст.-краєзн. конф. «Місто Хмельницький в контексті історії України». – Хмельницький, 2016. – С. 268-271; Демчук О. Поромні млини на Поділлі / О. Демчук // Матеріали IX Подільської науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 179-181; Лаврик О. Сокілецький млинарський комплекс у спадщині водогосподарського будівництва на річці Південний Буг / О. Лаврик // Український Млинологічний альманах. – Черкаси, 2014. – С. 56-59; Лаврик О. Роль млинів у формуванні антропогенних долинно-річкових ландшафтів Побужжя / О. Лаврик // Природничі науки

гляду питання вивчення борошномельного виробництва на Поділлі в XIX — на поч. XX ст. та з'ясування його ролі в економічному розвитку регіону зумовлена тим, що ця проблема залишається малодослідженою в українській історіографії. Аналіз історіографії проблеми дає підстави стверджувати, що окремі її напрямки привертали увагу дослідників, однак комплексної праці, яка б відобразила всі аспекти проблеми, створено не було. Більшість імперських і радянських дослідників висвітлювали млинарство Подільської губернії в контексті соціально-економічного розвитку європейської території Російської імперії або Правобережжя України, і лише в кін. XX — на поч. XXI ст. з'явилися праці в яких млинарство Поділля та окремих його населених пунктів стало об'єктом спеціальних досліджень.

Для з'ясування поставленої проблеми нами використано матеріали з Центрального державного історичного архіву (в м. Києві) фонд 442 «Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора» та фонду 575 «Канцелярія окружного фабричного інспектора Київського округу». З огляду на те, що ці матеріали вперше залучаються до наукового огляду, вважаємо за доцільне навести їх зміст.

Так, наприклад, одна із справ розповідає про те, як у 1834 р. на вигінній міській землі м. Балти Подільської губернії міські жителі самовільно, без дозволу магістрату, збудували два вітряки. Згідно з тогочасним законодавством, а саме Зводом законів і Уставом будівельним Російської імперії (том 12) долю незаконно споруджених будівель спільно вирішу-

в системі освіти: всеукр. наук.-практ. інтернет-конф.: матеріали. — Умань: ФОП Жовтий О. О., 2015. — С. 76-81; Тютюнник Ю. Водяные мельницы в междуречье и на водосборах Днепра и Южного Буга: опыт полевого исследования / Ю. Тютюнник, А. Лаврик // Вопросы истории естествознания и техники. — Москва: Изд-во «Наука», 2011. — №4. — С. 172-189; Денисик Г. Млини в історії господарського освоєння річок Поділля / Г. Денисик, О. Лаврик // Український Млинологічний журнал. — Черкаси, 2011. — Вип. 1. — С. 112–113; Лаврик О. Поширення млинів на Побужжі та їх вплив на трансформацію річища і заплави Південного Бугу / О. Лаврик // Історія української географії. — Тернопіль, 2008. — Вип. 18. — С. 35-42; Жам О. Деякі аспекти розвитку круп'яно-борошномельного виробництва Проскурівського повіту Подільської губернії в XIX — на початку XX ст. / О. Жам // Матер. І Міжнар. наук. іст.-краєзн. конф. «Місто Хмельницький в контексті історії України». — Хмельницький, 2016. — С. 168-173; Соловійова Т. Борошномельне виробництво Подільської губернії 2-ї половини XIX століття / Т. Соловійова, О. Жам // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 1999. — Вип. 8. — С. 43-54; Гуменюк А. Міста Правобережної України в другій половині XIX ст.: дис... канд. іст. наук / А. Гуменюк. — К., 1992. — 240 с.; Михайлик А. Розвиток сільського господарства, промисловості і торгівлі Подільської губернії в ринкових умовах (1861-1914 pp.): дис... канд. іст. наук / А. Михайлик. — Чернівці, 2006. — 215 с.; Задорожнюк А. Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII — початку XX ст. / А. Задорожнюк, О. Реєнт. — К., 2008. 270 с.; Смірнов М. Розбудова промисловості в Браїлові протягом другої половини XIX — початку XX ст. / М. Смірнов, І. Романюк // Гілея: науковий вісник. — 2013. — №75. — С. 38-40.

вали Міністерство фінансів і губернське правління. Зазвичай в подібних ситуаціях така споруда підлягала знесенню. Проте, означені вітряки губернська і міська влада вирішила не зносити, оскільки вони збудовані на неродючому ґрунті, далеко від міста, через що не загрожують місту пожежами. Було вирішено обкласти вітряки податками на користь міста в розмірі 5 крб. 70 коп. з одного каменю, а за два камені – 7 крб. 50 коп. Одночасно власників млинів попередили, якщо подібне повториться, то покарання буде значно жорсткішим⁴. В цьому ж документі відзначено, що означені вітряки навіть корисні для міських потреб у зв'язку з нестачею борошномельних млинів у місті. Скільки всього діяло млинів у цей час у місті не відомо, проте є такі дані в пізніші часи. Так, згідно із Оглядом Подільської губернії за 1884 р. відомо, що в місті цього року діяло 32 вітряки і 1 паровий млин⁵. Такі ж дані подає В. Гульдман станом на 1888 р.⁶. В цей час Балта стала одним з найбільших торгових центрів Правобережжя України завдяки вигідному географічному положенню на перехресті важливих торгових шляхів та відкриттю в 1865 р. залізниці Одеса-Балта, яка зв'язала сільськогосподарські райони Південно-західного краю з Одеським морським портом.

В іншому архівному документі згадується водяний дерев'яний млин «Білановецький», що діяв у 30-х рр. XIX ст. на р. Смотрич у приміському селі Біланівка на околиці м. Кам'янця-Подільського. Вважається, що це поселення утворилося у 1742 р. і спочатку називалося Долішні фільварки, в 1926 р. злилося з м. Кам'янець-Подільським. Назву поселення отримало від прізвища одного із землевласників передмістя – Білана. Про млин відомо, що належав він місту, систематично здавався в оренду й приносив прибутку по 23 крб. асигнаціями на рік. В 30-х рр. XIX ст. млин вийшов з ладу через давність, тому міська влада вирішила його ремонтувати. Для цього 26.05.1834 р. було направлено в Міністерство внутрішніх справ й Головне управління шляхів сполучення і публічних споруд клопотання на отримання дозволу на ремонт млина. Згідно з чинним законодавством, разом із клопотанням були подані: план млина, кошторис, технічна документація, пояснювальна записка з детальним описом необхідних ремонтних робіт. У зв'язку з тим, що документи були недобросовісно складені, Комісія проектів і кошторисів повернула їх на доопрацювання. Після доопрацювання Міністерство внутрішніх справ керуючись статтею №1992 першого тому Зводу державних установ видало розпорядження про виді-

4 Центральний державний історичний архів України (Київ), ф. 442, оп. 68, спр. 81, арк. 1-15.

5 Там само, ф. 442, оп. 538, спр. 202, арк. 17.

6 Гульдман В. Справочная книжка Подольской губернии / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольский: Тип. Под. губ. правл., 1888. – 678 с.

лення коштів у сумі 4 604 крб. 31 коп. з прибутків Кам'янця-Подільського на ремонт млина. Миська влада підрахувала, що за попередніми підрахунками відремонтований млин буде приносити прибуток в розмірі 1333 крб. сріблом в рік⁷.

Серед архівних матеріалів ЦДІАУ зберігся документ, який характеризує подальшу долю вище згаданого млина, а саме у 1838 р. Це клопотання орендаря кам'янецького міського водяного млина міщанина Мортка Горника до міської влади, в якому він просить видати розпорядження про урівноваження течії р. Смотрич для того, щоб його млин, а також сусідські карвасарівські мали однакові права. Адже його млин при сильних посухах і морозах не діє, оскільки вся вода спрямовується на карвасарські млини. Для цього, на думку М. Горника, необхідно, щоб під час посух на всіх млинах діяло не більше 6 невеликих жорнових каменів й велися журнали щоденних спостережень щодо рівня води в річці. Також він запропонував знести греблю при карвасарських млинах, яка слабка й ненадійна (збудована за 5 днів з хмизу) при паводку може бути знесена, зруйнує міський млин і завдасть значної шкоди місту. В клопотанні згадується, що кам'янецький міський водяний млин має 6 коліс, збудований попереднім орендарем млина Готсманом з дозволу міської влади і після завершення терміну оренди повернутий місту⁸. У відомості про найважливіші справи, виконані по господарській частині в Подільській губернії в 1850 р. збереглися численні скарги М. Горника від 26 лютого, 2 червня, 4 серпня, 14 жовтня, 7 листопада, 5 грудня 1850 р. на Кам'янецьку міську думу через неправильне нарахування коштів за оренду міського млина. З переписки відомо, що розгляд цієї справи затягнувся у зв'язку з тим, що вона потребувала різних відомостей від міської думи та орендаря млина, які кілька разів надавалися, але через незадовільне оформлення поверталися на доопрацювання⁹.

Більше інформації про вище згадані карвасарські млини (передмістя Кам'янця, з 1926 р. частина міста) знаходимо в дослідженнях О. Будзея, який пов'язує заселення цієї місцевості з будівництвом на поч. XVIII ст. на р. Смотрич біля підніжжя старого кам'янецького замку поблизу турецького мосту двох водяних млинів: місцевого старости й міста. Оскільки торгівля борошном давала тоді великі прибутки, то на Карвасарах почали селитися євреї. Дослідник зазначає, що турецька залага Хотина користувалася лише кам'янецьким борошном. Право вивозити борошно на бессарабський берег належало комендантові Кам'янця, а якщо хтось самовільно перевозив борошно, то такого зухвальця карали смертною стратою¹⁰.

7 ЦДІАУ (Київ), ф. 442, оп. 69, спр. 32, арк. 1.

8 Там само, ф. 442, оп. 71, спр. 322, арк. 1.

9 Там само, ф. 442, оп. 83, спр. 670, арк. 1.

10 Будзей О. Карвасари: Штрихи до історії міст і містечок / О. Будзей // Час: Інформаційний бюлетень. — 2006. — лютий (№1). — С. 7.

Історією заснування й функціонування водяного млина в передмісті Видрівка Кам'янця-Подільського цікавилися дослідниця Л. Рудюк¹¹. Вона з'ясувала, що означений млин зафіксований на планах міста 1684, 1713, 1720, 1753, 1761, 1780 рр., на світлинах М. Грейма, датованих 1874-1885 рр., а також у тогочасній довідковій літературі. Зокрема, у «Справочной книжке Подольской губернии» за 1888 р. зазначено, що в місті діяв один водяний млин. В Подільському адрес-календарі за 1895 р. згадано вальцовий водяний млин при висілку Видрівка Кам'янець-Подільського повіту, власником якого був купець Іван Семенович Куриндін, а управляючим – дворянин Діонісій Іванович Стопневич. У Подільському адрес-календарі 1900 р. зафіксовано, що власником цього млина залишався той самий купець, але управляючим вже був селянин Олексій Феодосійович Поварчук. Посилаючись на Юхима Сіцінського, Л. Рудюк зауважує, що перший водяний млин з греблею у Видрівці на правому березі р. Смотрич збудував купець Френкель близько 1830 р., коли придбав тут невеликий шматок землі. Згодом млин придбав купець І. Куриндін, розбудував, переобладнав на вальцевий. Це єдиний з кам'янецьких млинів, що зберігся до сьогодення. У 1982 р. він включений до переліку пам'яток культурної спадщини м. Кам'янця-Подільського як пам'ятка архітектури місцевого значення. На сьогоднішній час це масивна, кам'яна, триповерхова будівля, розташована північно-східніше Нового замку, в каньйоні на правому березі р. Смотрич, у міському районі Підзамче.

Дослідниця Г. Ківільша згадує про існування в Кам'янці 3 водяних млинів (руського, вірменського, польського) в районі Новопланівського мосту та 2 біля Замкового мосту по обидва боки від каналу¹².

Цікавою видається архівна справа про торги на два водяні міські млини в м. Стара Ушиця Подільської губернії у 1855 р. Відомо, що ці млини у 1838 р. були сильно пошкоджені весняним паводком і 17 років не відновлювалися через бюрократичне сповільнення, допущене архітекторами Подільської будівельної комісії Шпаковським, Голецьким, Учтою, які вибули з відомства й виїхали в невідомому напрямку. Лише у 1855 р. міська влада вирішила відновити млини й підрахувала, що на їх ремонт необхідні кошти в сумі 2281 крб. 78 коп. сріблом, які можуть бути виділені або з міської казни, або підрядником, який відновить млини власним коштом, а потім візьме їх в оренду. На торгах, проведених 21.02.1855 р., бажаючих орендувати млини не знайшлося. Та невдовзі, 10.09.1855 р.,

11 Рудюк Л. До історії млина Ірафа та його назви / Л. Рудюк // Матер. І Міжнар. наук. іст.-краєзн. конф. «Місто Хмельницький в контексті історії України». – Хмельницький, 2016. – С. 268-271.

12 Ківільша Г. Каньйон: колиска і доля / Г. Ківільша // Місто. – 2002. – трав. (№1). Електронний ресурс. Режим доступу до ресурсу: www.npptomtry.org.ua/kanjon-kolyska-i-dolya.

літинський 3-ї гільдії купець Василь Бабаєв виявив бажання побудувати в м. Стара Ушиця на міській землі своїм коштом 2 водяні млини із зобов'язанням потім взяти обидва млини в оренду терміном на 24 місяці з оплатою по 194 крб. на рік. Також він брав на себе зобов'язання впродовж всього періоду оренди власним коштом ремонтувати млини, греблі, водоспуски, постави та по завершенню терміну оренди млини з усіма приналежностями повернути місту в задовільному стані. Натомість В. Бабаєв вимагав внесення до проекту орендної угоди спеціального пункту під № 6, в якому прописано: «обязательное для всех городских жителей условие непременно молоть хлеб на мельницах, которые усторит купец Бабаев». В результаті міська влада постановила пристати на пропозицію В. Бабаєва за умови виключення вище згаданого пункту з угоди. Мотивувала до цього рішення міську владу неможливість власними коштами відремонтувати млини через мізерні надходження до бюджету¹³.

Привертає увагу справа про оренду казенних водяних млинів у м. Бар Могилівського повіту Подільської губернії. В 1858 р. у місті діяло 4 водяні млини, з яких 3 «грозят совершенным разрушением» і потребують ремонту на суму 4 532 крб. сріблом. Купецький син Іось Гервиць та міщанин Міхель Зінланд подали клопотання в губернське правління, в якому висловили бажання взяти на себе ремонт цих трьох млинів і зробити його за два роки, після чого взяти млини в оренду і платити за них місту по 500 крб. сріблом на рік. На оренду всіх чотирьох міських млинів претендував і нинішній утримувач цих млинів купець Карман. Він клопотав про залишення за ним млинів ще на 4 роки понад термін оренди, за це пропонував переобладнати їх за власний кошт і взяти в оренду на 20 років по 520 крб. на рік. На жаль, в наявному документі не зазначено, яке рішення з цього приводу прийняла міська влада¹⁴.

Серед архівних матеріалів збереглася справа про створення «Проскурівського товариства млинарського виробництва С. Г. Маранця» та затвердження його статуту. Відомо, що купець 1-ї гільдії Соломон Гершкович Маранц був власником першого в місті парового млина, спорудженого у 1892 р., на основі якого у 1895 р. було створено вище згадане акціонерне товариство. В документі наведена коротка характеристика млина, зокрема, згадується, що на ньому виготовлялись борошно та крупи, в середньому щороку 845 тис. пудів на суму 475 руб.¹⁵. С. Маранц фігурує ще в одній архівній справі, датованій 1850 р. Це скарга проскурівського купця 2-ї гільдії Дувида Розенберга на нього за несправедливе отримання в оренду міського крупчатого водяного млина¹⁶.

13 ЦДІАУ (Київ), ф. 442, оп. 84, спр. 227, арк. 1-88.

14 ЦДІАУ (Київ), ф. 442, оп. 89, спр. 187.

15 Там само, ф. 442, оп. 625, спр. 356, арк. 3.

16 Там само, ф. 442, оп. 83, спр. 514, арк. 1-20.

В одній із справ наведені достатньо детальні відомості про водяні млини в селах Проскурівського повіту за 1845 р. Так, в с. Татарське на р. Студениці діяв цегляний млин довжиною 4 сажні і шириною 2 $\frac{1}{2}$ сажні на двох дверей. В с. Старий Толочин діяв кам'яний двоповерховий млин довжиною 10 аршин і шириною 6 $\frac{1}{2}$ сажнів, на 10 дверей і 3 постави¹⁷. Наймасовішими архівними документами є судові справи, скарги до владних інстанцій щодо будівництва й експлуатування млинів. Наведемо кілька з них, що стосуються досліджуваного регіону. В 1849 р. поміщик генерал-майор Григорій Гудович судився з євреєм Блехманом, який самовільно спорудив два водяні млини на поміщицькій землі на р. Буг, і вимагав безкоштовно передати в його володіння ці млини. В результаті тривалої судової тяганини було вирішено млини знести взагалі¹⁸. Мешканець м. Теплик Гайсинського повіту Подільської губернії єврей Берко Нухим Палатник 31.06.1854 р. подав скаргу в губернське правління на ольгопольського купця 3-ї гільдії Прохора Смирновського, власника крупчатого млина, за те, що останній взяв на помол 1 тис. корців пшениці і завдаток у розмірі 100 крб. сріблом і не повернув їх, за винятком 400 корців борошна¹⁹. В 1862 р. купецький син Олександр Кузьмін подав скаргу в Міністерство внутрішніх справ на єврея Гринзберга, який незаконно заволодів його млинами в Ямпільському повіті²⁰. В 1898 р. Начальник королівств Галиції й Лодомерії австрійський підданий граф Сечені подав скаргу в Подільське губернське правління на те, що в с. Березянка Подільської губ. на пограничній р. Збруч проводяться роботи з метою розширення діяльності місцевих млинів, внаслідок чого жителі прибережних населених пунктів Галиції відчувають нестачу у воді і несуть значні втрати. Згідно Кревської унії 1385 р. по р. Збруч проходила лінія, яка розділяла зони володінь Польщі і Литви, пізніше Галичини й Поділля. Згідно 23 трактату дружби від 21 квітня – 3 травня 1815 р., укладеного між Російською імперією і Австрією, обидві сторони не повинні будувати нових млинів на пограничній річці без взаємної згоди прибережних керівників. До вирішені справи по суті, було вирішено поставити межові стовпи, зазначити висоту водної поверхні, дослідити спільною комісією напрямом течії річки²¹.

Найбільш інформативно насиченими архівними джерелами є щорічні звіти губернаторів про стан губернії, які містять дані про врожайність зернових, кількість млинів, їх продуктивність, чисельність робітників. Зі звіту губернатора за 1878 р. дізнаємося, що в поточному році в Поділь-

17 Там само, ф. 442, оп. 795, спр. 311, арк. 79-89.

18 Там само, ф. 442, оп. 82, спр. 639, арк. 1-10.

19 Там само, ф. 442, оп. 167, спр. 355, арк. 3.

20 Там само, ф. 442, оп. 175, спр. 348, арк. 1.

21 Там само, ф. 575, оп. 1, спр. 37, арк. 3.

ській губернії діяло 122 водяні млини промислового значення, на яких було задіяно 529 робітників і вироблено продукції на суму 752 500 крб. У порівнянні з минулорічними показниками в круп'яно-борошномельній галузі, зазначає губернатор, відбулося скорочення виробництва на 5,2 % (41 420 крб.), внаслідок закриття 11 водяних крупчатих млинів. Натомість зросла кількість парових млинів до 29. На них було задіяно 122 робітники і вироблено продукції на 204 400 крб.²² Привертає увагу звіт губернатора за 1884 р., в якому наведені дані про кількість і різновид млинів у регіоні, річна сума виробництва цих млинів і чисельність задіяних робітників²³.

Назва повіту	парові	водяні	вітрянні	крупчаті	кінні	крупорушні
Кам'янецький повіт		180	10		10	1
м. Кам'янець		-	-		-	
Проскурівський повіт		91	157	1		
м. Проскурів	1	3	1			
Летичівський повіт		121	43			2
м. Летичів	1	-	-			
Літинський повіт	-	148	36			2
м. Літин			1			
Вінницький повіт		76	2			3
м. Віниця		13				
Брацлавський повіт	3	144	62		2	
м. Брацлав		6		1		
Гайсинський повіт		106	53		2	2
м. Гайсин						
Ольгопольський повіт	12	97	198		8	
м. Ольгополь		1	10			
Балтський повіт	12	120	346		3	9
м. Балта	1		32			
Ямпільський повіт	4	143	17			4
м. Ямпіль		3				

²² Там само, ф. 442, оп. 532, спр. 134, арк. 1-30.

²³ Там само, ф. 442, оп. 538, спр. 202, арк. 17.

Могили́вський повіт	1	154	5			7
м. Могилів		1				6
Уши́цький повіт	2	193	1			
м. Ушиця						
Всього в губернії:	37	1 598	973	2	25	36

Відомий статистик Поділля В. Гульдман у праці «Справочная книжка Подольской губернии» подав дані про кількість млинів у губернії в 1888 р.²⁴

Назва повіту	парові	водяні	вітряні	крупчаті	кінні	крупорушні
Кам'янецький повіт		160	10		10	1
м. Кам'янець		1	-		-	
Проскурівський повіт		81	157	1		
м. Проскурів	1	3	1			
Летичівський повіт	2	126	43			2
м. Летичів	1	-	-			
Літинський повіт	-	190	36			2
м. Літин		2	1			
Вінницький повіт		117	2			3
м. Віниця		12				
Брацлавський повіт	2	123	62		2	
м. Брацлав		4		1		
Гайсинський повіт	3	114	53		2	2
м. Гайсин		2				
Ольгопольський повіт	15	111	198		8	
м. Ольгополь		1	8			
Балтський повіт	4	113	346		3	9
м. Балта	1		32			
Ямпільський повіт	6	152	17			4
м. Ямпіль		3				

24 Гульдман В. Справочная книжка Подольской губернии / В. К. Гвльдман. – Каменец-Подольский: Тип. Под. губ. правл., 1888. – 678 с.

Могилівський повіт	1	155	5			7
м. Могилів		2				6
Ушицький повіт	2	218	1			
м. Ушиця		2				
Всього в губернії:	37	1 598	973	2	25	36

У звіті губернатора за 1889 р. відмічено, що круп'яно-борошномельне виробництво займає третє місце після цукрового і винокуріння за сумою виробництва, яка в поточному році склала 2 960 339 крб. і збільшилася на 0,5% від 1888 р. за рахунок водяних і кінних млинів. У зв'язку з неврожаєм звітного року, зазначає губернатор, значно скоротилося виробництво на парових млинах на 53,7%, на вітряних на 17,1%, крупорушках на 13,5%²⁵.

В наступні десятиліття, за даними «Оглядів Подільської губернії», обсяги продукції млинів зросли. Так у 1910 р. продукція борошномельної галузі коштувала 8,3 млн. крб., що робило її другою після цукрової. Станом на 1910 р. в губернії діяло 3805 млинів і крупорушок, на яких працювало 7112 роб.²⁶

Важливим джерелом для дослідження млинарства Подільської губернії досліджуваного періоду є довідково-статистична література: огляди, довідникові книжки, адрес-календарі, пам'ятні книги, переліки фабрично-заводських підприємств²⁷.

25 ЦДІАУ (Київ), ф. 442, оп. 543, спр. 357, арк. 7.

26 Малий В.В. Господарство і зайнятість населення Поділля (2-га половина XIX – 10-ті р. XX ст. / В. В. Малий // Матеріали IX Подільської науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 182-185.

27 Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям / Юго-Зап. отделение Российской экспортной палаты; сост. М. В. Довнар-Запольский; под ред. А. И. Ярошевича. – Киев: Изд. Т-ва Фиш и Вольсов, 1913. – 1061 с.; О посеве и урожае хлеба в Подольской губернии за 1874 год: Ведомость №1: О фабриках и заводах в Подольской губернии за 1874 год. – Каменец-Подольский, 1874; Окончательные данные об урожае хлебов в Подольской губернии в 1913 году / Подол. губерн. зем. управа. Оцен.-стат. отд.-ние. – Каменец-Подольский: Тип. Под. губ. правл., 1915. – 78 с.; Орлов П. Указатель фабрик и заводов Европейской России и Царства Польского: Материалы для фабрично-заводской статистики / Сост. по офиц. сведениям Департамента Торговли и Мануфактур П. А. Орлов. – СПб: Тип. братьев Пантеевых, 1881. – 753 с.; Памятная книжка Подольской губернии на [1859, 1885, 1888, 1895, 1900, 1904, 1909, 1911]. С прил. адрес-календаря губернии / под ред. М. Г. Душенькевича, В. В. Филимонова. – Каменец-Подольск: Под. губ. стат. ком., 1859-1911 гг.; Подольская губерния. Составил Генерального штаба капитан Тверитинов. – СПб.: Изд. при 1-ом отделении Департамента Генерального штаба, 1849. – 255 с.; Сборник сведений о Подольской губернии: Вып. I-III. – Каменец-Подольск: Под. губ. стат. ком., 1880-1884 гг.; Список мукомольных мельниц России в 1908 году. – СПб, 1909. – 64 с.; Труды Подольского губернского статистического комитета за 1865-1866 г. – Каменец-Подольский: Под. губ.

Серед праць, в яких значна увага приділяється борошномельним млинам, виділяються огляди маєтків Подільської губернії кін. XIX – поч. XX ст.: Чернятинського в Літинському повіті М. Львої, Шпиківського в Брацлавському повіті М. Балашова, Теплицько-Ситковецького гр. К. Потоцького та ін.²⁸. Праці містять історичні довідки про маєтки, детальну інформацію про їх господарсько-економічний стан, відомості про млини, які діяли в маєтках.

Особливе зацікавлення викликають праці, в яких згадуються млини Поділля, які збереглися до нашого часу. Найбільше публікацій присвячено водяному млину на р. Смотрич в містечку Купин Кам'янецького повіту Подільської губернії (з 1923 р. Городоцького району Хмельницької області), збудованого у 1455 р. Історія Купинського млина висвітлена в публікаціях О. Крушинської, Д. Полюховича, М. Василевського²⁹. До кола наукових інтересів дослідників потрапив водяний млин в с. Сокилець Немирівського району Вінницької області на р. Південний Буг, збудований у 1894-1898 рр. на замовлення графа Костянтина Потоцького німецьким архітектором Яном Гойрихом. Окрім будівлі вальцевого млина збереглися крупорушка, склад, гранітна дамба, господарські споруди, але перебувають у занедбанні³⁰. Про водяні стаціонарні й поромні

стат. ком., 1869. – 263 с.; *Фабрично-заводская промышленность в районе Юго-Западных железных дорог*. – Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1894. – 184 с.

- 28 Описание Шпиковского имения Н. Б. Балашева в Подольской губернии: сост. И. В. Лещенко по документам Конторы имения. – Немиров, 1896. – 294 с.; *Обзор хозяйства Шпиковского имения за двадцатипятилетие: с 1865 по 1890 г.* – Киев, 1890. – 58 с.; Слѣзкин П. Описание Шпиковского имения Его Высочайшего Преосвященства Николая Петровича Балашева. – Киев, 1913. – Т. 2. – 208 с.; Кравченко І. Ямпільський маєток наприкінці XVIII та в першій чверті XIX століття // І. Кравченко // *Студії з історії України науково-дослідної катедри історії України в Києві*. – Київ, 1929. – Т. 2. – С. 56-95; Любанский Ф. Описание имений Подольской губернии. Вып. I / Ф. Любанский. – Винница, 1908; Борисов Г. Чернятинское имение в Литинском уезде Подольской губернии М. М. Львов. Десятилетний отчет по управлению имением. 1890-1901 г. / Г. Борисов. – Киев, 1902. – 44 с.; Теплицко-Ситковецкое заповедное имение графа К. К. Потоцкого Киевской и Подольской губерний. – Киев, 1897. – 188 с.
- 29 Крушинська О. Водяний млин у Купині на Хмельниччині / О. Крушинська // *Український Млинологічний альманах*. – Черкаси, 2014. – С. 68-71; Василевський М. Купинський млин / М. Василевський. Електронний ресурс. Режим доступу до ресурсу: <http://www.day.kiev.ua/183590>; Василевський М. Річка у «запряжці». У Купині все ще служить млин, побудований у 1455 році / М. Василевський // *День*. – 2007. – 26 черв.; Василевський М. Хранитель вітряка / М. Василевський // *День*. – 2007. – 21 берез.; Полюхович Д. Останній надзбручанський / Д. Полюхович. Електронний ресурс. Режим доступу до ресурсу: mlyn.zbruc.eu/node; Полюхович Д. Жорна й історія / Д. Полюхович // *Дзеркало тижня*. – 2005. – 22-28 січ. (№ 2(530)).
- 30 Лаврик О. Сокильський млинарський комплекс у спадщині водогосподарського будівництва на річці Південний Буг / О. Лаврик // *Український Млинологічний альманах*. – Черкаси, 2014. – С. 56-59.

млини, які збереглися на Кам'яниччині (с. Гуцули, Оринин, Пудлівці) згадав О. Демчук³¹.

Високої оцінки у висвітленні борошномельного виробництва міст Подільської губернії заслуговує науковий доробок С. Єсюніна³². Дослідник, аргументовано довів, що в I пол. XIX ст. переробка збіжжя на Поділлі була зосереджена в сільській місцевості, у 80-х рр. XIX ст. провідними центрами промислового млинарства стали міста, де були великі борошномельні підприємства, обладнані найдосконалішими та найпотужнішими паровими машинами. Так, у 1867 р. у межах Подільської губернії діяли 2693 млини, з них у містах — лише 141 млин, які виробляли менше десятої частини продукції. Ще 240 млинів діяли в містечках, а 2312 (це майже 85%) — у селах. Суттєві зміни в географії розміщення млинів пов'язані, на думку дослідника, зі змінами в транспортній мережі Подільської губернії. Завдяки веденню в дію залізниці Одеса-Балта та магістралі Балта-Жмеринка-Київ, центри переробки подільського збіжжя стали ближчими до залізничних колій, якими було зручно відправляти зерно та борошно-круп'яну продукцію в інші регіони, отож у містах з розвинутим транспортним сполученням (Проскурові, Вінниці, Могилеві, Балті) почали виникати потужні млини.

Також варто відзначити дослідження П. Білецького та О. Машкіна, в яких розглянута роль іноземних підприємців (німців, чехів, австрійців) у борошномельній галузі Подільської губернії³³. Іноземні фахівці займалися будівництвом млинів у регіоні, ставали власниками, управителями, орендарями млинів, займали різні посади на підприємствах галузі, де їхній професіоналізм високо цінувався. Серед власників млинів: німці І. Кіціс, М. Столярик, М.-Г. Ланге, Ю. Кунак, Е. Каллюс, Ф. Кур, Ф. Потрац, А. Гебельт, Г. Кноблах, К.-Г. Геде, австрійці Б. Скибіневський, Р. Потоцький,

31 Демчук О. Поромні млини на Поділлі / О. Демчук // Матеріали ІХ Подільської науково-практичної конференції. — Кам'янець-Подільський, 1995. — С. 179.

32 Єсюнін С. Борошномельне виробництво у містах Подільської губернії наприкінці XIX — на початку XX ст. / С. Єсюнін // Український Млинологічний альманах. — Черкаси, 2014. — Вип. І. — С. 108-112; Єсюнін С. Проскурів на старих поштівках. Паровий млин Маранця / С. Єсюнін. Електронний ресурс. Режим доступу до ресурсу: proskuriv.khm.gov.ua; Єсюнін С. Міста Поділля у другій половині XIX — на початку XX ст.: монографія / С. Єсюнін. — Хмельницький, 2015. — 336 с.; Єсюнін С. Розвиток промисловості у заштатних містах Подільської губернії другої половини XIX століття / С. Єсюнін // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. — Вінниця, 2007. — С. 194-197.

33 Білецький П. Участь іноземних підприємців у харчовій промисловості Подільської губернії (друга половина XIX — початок XX ст.) / П. Білецький // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. — Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. — Т. 24. — С. 387-399; Машкін О. Іноземці в соціально-економічному житті України кінця XVIII — першої половини XIX ст. / О. Машкін. — Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2008. — 450 с.

А. Масс, І. Возничішин, Л. Кучинський, Г. Рихальський, О. фон Рам, спадкоємці грецьких колоністів П. Раллі та Е. Раллі. Чимало іноземних спеціалістів працювали на підприємствах галузі. Серед управителів млинів австрійці І. Шустер та І. Цвинтар, прусський підданий І. Кур, мірошник чех Г. Фрідель, майстер по ремонту млинарського обладнання німець А. Ланге.

Окремої уваги заслуговують праці В. Іванчишена, в яких охарактеризовані осередки виробництва млинових жорен на Поділлі³⁴.

Таким чином, аналіз представлених першоджерел свідчить про те, що вони доповнюють необхідну базу для об'єктивного дослідження особливостей розвитку борошномельного виробництва Подільської губернії у XIX ст. Більшість джерел відзначають, що внаслідок сприятливих природно-географічних чинників та специфічних історико-політичних умов, млинарство на Поділлі мало ряд особливостей порівняно з іншими українськими регіонами. Зокрема, в борошномельній галузі вагоме місце займали представники різних етнічних груп багатонаціонального Подільського краю та іноземні піддані. Аналіз наявних в історіографії робіт та виявлених архівних документів засвідчив, що борошномельне виробництво відігравало важливу роль в економічному житті Подільської губернії, впродовж досліджуваного періоду ця галузь за обсягом виробленої продукції та за кількістю підприємств (млинів) була провідною галуззю економіки.

34 Іванчишен В. Історія каменотесного промислу на Поділлі: історіографія проблеми / В. Іванчишен // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2014. – Вип. 4. – С. 15-17; Іванчишен В. Осередки каменотесного промислу на Східному Поділлі кінця XIX – початку XXI ст. (на прикладі с. Буша Ямпільського р-ну Вінницької обл.) / В. Іванчишен // Етнічна історія народів Європи. – 2014. – Вип. 44. – С. 65-69.